

S Z E M L E

Peschka Vilmos: A jogviszonyelmélet alapvető kérdései¹

PÉTERI ZOLTÁN

Fiatalszocialista jogelméletünk ma még számos olyan átfogó jellegű, nagyjelentőségű elméleti probléma feldolgozásával adós, amelynek megoldása pedig nélkülözhetetlen a további, részletekbe menő vizsgálódás, illetve az egyes jogágazatok részletproblémáinak sikeres megoldása szempontjából. E nagyjelentőségű elméleti kérdések közé tartozik a jogviszony problematikája is, amely egyrészt rendkívüli gazdagságával, másrészt nemcsak tudományos, hanem gyakorlati jelentőségével is indokoltá teszi a vele való foglalkozást. Annál sajnálatosabb tehát, hogy ha a szocialista, különösen a szovjet jogtudomány felt is kísérleteket e probléma megoldására, hazánkban mind ez ideig nem jelent meg egyetlen olyan monográfia, vagy akárcsak nagyobb tanulmány sem, amely a jogviszonyelmélet feldolgozását a marxizmus—leninizmus talaján állva kísérlete volna meg. Az a nemrég publikálásra került munka tehát, amely a szocialista jogviszonyok legfontosabb elméleti kérdéseinek megoldására tesz kísérletet, már csak úttörő jellegénél fogva is megérdemli a fokozott figyelmet.

A mű szerzője, Peschka Vilmos, a jogi tudományok kandidátusa tárgya körülhatárolásánál okos önkorlátozással élt: nem törekszik arra, hogy a jogviszony gazdag problematikájának teljes feldolgozását adja, hiszen az e körbe tartozó kérdések egyik-másika maga is önálló monográfiát igényelne. Feladatát mértéktartó szerénységgel abban jelöli meg, hogy csak „azokat az alapvető kérdéseket tárgyalja, amelyeknek megválaszolása a jogviszony lényegének, tartalmának, társadalmi szerepének és rendeltetésének tisztázását jelenti, s amelyek megoldása a jogviszony problematikája mindenoldalú és teljes feldolgozásának elengedhetetlen előfeltételét alkotja”.² E kérdések kiválasztása — már csak a jogviszonyelmélet rendkívüli gazdagsága miatt is — nem könnyű; a szerző mindazonáltal oly szerencsés kézzel oldotta meg e feladatot, hogy az általa alapvetőnek ítélt s így vizsgálat alá vont kérdések megoldása valóban döntő jelentőségű a jogviszonyelmélet valamennyi egyéb problémájára nézve is.

A könyv hat fejezetre s a fejezeteken belül pontokra tagozódik. Az első két fejezet tudománytörténeti jellegű, s a burzsoá, majd a szocialista jogviszonyelmélet történeti fejlődésének vázlatos bemutatását célozza. A harmadik és a negyedik fejezet a szocialista jogviszonyelmélet két alapvető tételével, a jogviszony sajátos ideológiai társadalmi viszony jellegével, illetve a jogszabályok és a jogviszonyok összefüggésével foglalkozik. A két utolsó — ötödik és hatodik — fejezetben a szerző az előző fejezetek során levont következtetések felhasználásával a jogviszonyelmélet két további jelentős kérdésének megoldására tesz kísérletet; az egyik az alanyi jogok és a jogi kötelezettségek mibenléte és összefüggése, a másik a jogviszonyok osztályozása. Az egyes fejezeteket rövid összefoglalás követi, ami a könyv amúgy is rendkívül világos szerkezetét méginkább kiemeli, és a szerző gondolatmenetének követését jelentősen megkönnyíti. A munkát tartalmas bibliográfia, valamint — a szocialista jogirodalom termékeiből sajnálatosan gyakran hiányzó — név- és tárgymutató egészíti ki.

„A jogviszony kérdése a burzsoá jogirodalomban” c. első fejezetben a szerző — a marxizmus—leninizmus klasszikusainak útmutatását követve — a szocialista jogviszonyelmélet történeti előzményeinek kritikai-történeti feldolgozását adja. Vizsgálódásai lényegében kétirányúak. Egyrészt a burzsoá jogviszonyelméletek idealista filozófiai

¹ PESCHKA Vilmos: A jogviszonyelmélet alapvető kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1960. 219 p.

² PESCHKA i. m. 4. p.

megalapozottságára és módszereinek metafizikus, eklektikus vagy szofisztikus voltára utal — ami lehetővé teszi számára, hogy következtetéseket vonjon le ezen elméletek tudományos értékét illetően —, keletkezésük feltételeinek megvilágításával pedig túlnyomórészt reakciós társadalmi szerepüket leplezi le. Másrészt a múlt kulturális hagyatékának felhasználására vonatkozó klasszikus megállapítások alapján a szerző kiemeli a burzsoá jogviszonyelméletek pozitív vonásait a jogviszony egyes fő kérdéseinek felvetése és részleges megválaszolása terén. Helyesen állapítja meg, hogy éppen az idealista filozófiai megalapozottság, valamint a kérdések eklektikus-szofisztikus megoldása volt a legfőbb akadály a burzsoá jogtudomány a valóságot híven tükröző eredményekre jusson a jogviszonyelmélet kidolgozása terén, s vagy abszolutizálta a jogviszony egy-egy valóban létező vonását, vagy a lényeges sajátosságokat a lényegtelenekkel egy síkra helyezve eltorzította a valóság összefüggéseket. A szocialista jogviszonyelmélet — helyes filozófiai kiindulópontja és a dialektikusan változó valóság gondolatú megragadására alkalmas módszere segítségével — éppen ezeket a hibákat küszöböli ki. Jellegzetessége tehát nem annyira új problémák felvetésében, mint inkább a valóságban létező, s többnyire a burzsoá tudomány által is felismert, de meg nem oldott problémák új módon való megközelítésében és megválaszolásában áll.

A második fejezettel kapcsolatban — amely „A jogviszony kérdése a szovjet jogtudományban” címet viseli —, noha a probléma történeti fejlődésének szocialista szakaszát tartalmazza, s így logikusan követi a burzsoá elméletek bemutatását, bizonyos szerkezeti nehézségek adódnak. A szovjet jogviszonyelméletek tárgyalása ugyanis nehezen képzelhető el az egyes felfogások érdemi ismertetése nélkül, ami viszont szükségszerűen magával hozza olyan problémák felvetődését, amelyek a szocialista jogviszonyelmélet alapvető kérdéseivel foglalkozó későbbi fejezetek anyagát képezik. Az így feltehetően adódó átfedéseknél azonban a szerző helyesen értékeli fontosabbnak a szocialista jogviszonyelmélet történetének bár vázlatos, de hézagpótló bemutatását, mert — mint megállapítja — a történeti anyag elemzése egyrészt elősegíti a jogviszonyelmélet sokat vitatott és részben még ma is megoldatlanul maradt fő kérdéseinek felismerését, másrészt valamely elmélet mai állását a legjobban éppen fejlődéséből, az ellentétes nézetek harcának figyelemmel kísérése útján érthetjük meg.³

A szovjet jogviszonyelmélet útja különösen tanulságos, mert hű képet ad a jogtudománynak a Szovjetunió gazdasági és társadalmi előrehaladását követő fejlődéséről. Sztucska és Pasukanisz jogviszonyelmélete a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követően kialakult szocialista jellegű társadalmi viszonyok védelmében a materiális, a gazdasági oldalt hangsúlyozta, s kisebb jelentőséget tulajdonított a tényleges viszonyok jogi formába öntésének. A szocialista kódexek megjelenésével természetesen előtérbe került az uralkodó osztályok akaratát kifejező jogszabályok jelentősége, s e társadalmi folyamat jogtudományi vetülete Visinszkijnek a jogszabályokat elsődlegesnek tartó s ezzel párhuzamosan a jog tényleges érvényesülését, realizálódását kevés figyelemre méltató elmélete lett. Az SZKP XX. kongresszusát követően viszont a szocialista törvényesség maradéktalan érvényesítésére irányuló állami és pártpolitikával párhuzamosan előtérbe került az alanyi jogok kérdése, s ezzel a jogszabályok realizálódásának egész benyomult problematikája.

A probléma történeti fejlődésének bemutatása után tér rá a szerző műve tulajdonképpeni tárgyára, a szocialista jogviszonyelmélet kifejtésére. Kiindulópontját a marxizmus—leninizmusnak a társadalmi viszonyokról szóló megállapításai képezik; a részletkérdések feltárása, a jogviszonyoknak a társadalmi viszonyok között való elhelyezése tekintetében azonban már csak a szocialista jogelmélet eddigi — nem egy vonatkozásban ma is vitás vagy felülvizsgálásra szoruló — eredményeire támaszkodhatott. Azok a főtételek, amelyekre a szerző saját jogviszonyelméletét felépíti, s amelyeknek alapján utóbb a részletkérdések megoldását megkísérli, „A jogviszony sajátos ideológiai társadalmi viszony” c. harmadik, valamint „A jogszabályok és a jogviszonyok” c. negyedik fejezetben találhatók. E fejezetek jelentőségét — mondanivalójuk alapvető, a további vizsgálódások eredményét is meghatározó jellegén kívül — az is mutatja, hogy a szerző itt hatol a legmélyebbre a jogviszonyok elméleti kérdéseinek vizsgálatába, s a szocialista jogtudomány álláspontjának beható ismertetésén túl itt adja a legtöbb újat. Indokoltnak látszik tehát az a megállapítás, hogy a harmadik és negyedik fejezet a könyvnek nemcsak legfontosabb, hanem legértékesebb részei is.

A jogviszony társadalmi viszony jellegének felismerése általánosan elfogadott tétele a szocialista jogelméletnek, hiszen bizonyos meghatározott szükségletek kielégí-

³ Uo. 37—39. p.

tésére irányuló emberi kapcsolatok — amelyek a társadalmi fejlődés bizonyos szakaszától kezdve jogi szabályozást igényelnek — csak emberek, illetve embercsoportok között alakulhatnak ki, s az ember és a dolgok közti kapcsolatok is csak az illető embernek a társadalom tagjaival való érintkezése során válnak társadalmilag jelentőssé. E tétel hangsúlyozása azonban csak látszólag magától értetődő: számos burzsoá jogviszonyelmélet indul ki abból az alapvető megállapításból, hogy a jogviszony nem emberek, hanem emberek és dolgok, sőt dolgok egymásközi viszonya. E felfogás beható vizsgálatával és értékelésével a szocialista jogtudományban eddig inkább csak a szaktudományok foglalkoztak, a jogelmélet számára ez egyelőre megoldatlan feladatot jelent; a szerző érdeme, hogy helyes irányban jelöli meg a megoldás útját.

Igen érdekesek a szerzőnek a jogviszonyok mibenlétét közelebbről meghatározó fejtegetései. A szocialista jogviszonyelméletben általánosan elfogadott a jogviszonyoknak az emberi tudat közvetítésével kialakuló ideológiai társadalmi viszonyok közé sorolása, bár ez a tudat közvetítés a jogviszonyok esetében egészen sajátos módon történik. A jogviszony — mint minden más ideológiai társadalmi viszony — kialakulása előtt az emberek tudatán megy keresztül, ez a tudat azonban a jogviszony esetében az uralkodó osztály tudata, pontosabban: e tudat alapján létrejött akarata. A jogviszony kialakulása előtt az uralkodó osztálynak állami akaratként jogszabályba foglalt akaratán megy keresztül, a jogviszonynak mint ideológiai társadalmi viszonnak sajátos volta éppen a jogszabálynak a jogviszony létrejöttében és fejlődésében játszott szerepével függ össze.

A jogviszony azonban nemcsak az osztályakarat szempontjából, hanem résztvevőinek individuális akaratát tekintve is akarat, tehát végeredményben ideológiai társadalmi viszony. A jogszabályokban kifejeződő általános osztályakarat és a jogviszonyokban résztvevő személyek individuális akarata közt fennálló dialektikus összefüggés feltárása a szerzőnek jelentős új gondolata, az ezt megvilágító fejtegetések az egész könyv talán legjobb részét alkotják. A szerző a jogszabályban megjelenő általános osztályakarat és a jogviszonyba kerülő személyek egyes akarata között fennálló közvetítő láncszemet a jogviszony alanyainak különös akaratában fedezi fel, amely a két akarat közti társadalmi mozgást közvetíti.⁴ Ahhoz, hogy a jogszabályba foglalt általános osztályakarat konkretizálódjék, vagyis a jogszabály realizálódjék, az szükséges, hogy az egyes emberek a maguk egyéni akaratát összhangba hozzák a jogszabály követelményeivel. Ez az összhang a jogviszonyban valósul meg, amelynek keretében a jogszabályban kifejeződő általános osztályakarat és a jogviszonyba lépő egyes személyek akarata a jogviszony alanyainak különös akaratában találkozik.

Ezeknek az első pillantásra nagyon is elvontnak látszó elméleti fejtegetéseknek igazi jelentősége, a gyakorlattal való szoros összefüggése nyomban világossá válik, ha egyrészt a jogszabályok realizálódási folyamata, másrészt a szocialista demokratizmus és a törvényesség közti összefüggés mélyére hatolunk. Ez az összefüggés már a realizálódási folyamat első lépcsőjénél, a jogalkotásnál megnyilvánul, hiszen aligha szorul bizonyításra, hogy az egyes akaratoknak az általános akaratvaló összeegyeztetése (a jogviszony alanyainak különös akarata formájában) csak akkor mehet végbe zökkenőmentesen, ha az általános akarat kialakítását és jogszabály formájába öntését az osztály tagjai egyes akaratának számbavétele előzte meg. Azoknak a rendkívül sokrétű formáknak a figyelembevételére pedig, amelyeknek közvetítésével a jogviszonyba lépő egyes akarat a jogszabályba foglalt általános akarat keretei között a jogviszony alanyainak akaratává válik, a legszorosabban összefügg a jogalkalmazás és a szocialista törvényesség érvényesítésének gyakorlati követelményeivel.

Jelentős új gondolatokat tartalmaznak a szerző fejtegetései a jogviszonyok és más társadalmi viszonyok összefüggésével kapcsolatban is. Az a felismerés, hogy a jogviszonyok a termelési viszonyokkal összehasonlítva csupán másodlagos, leszármaztatott jellegűek, pontosabban: hogy a jogviszonyok a termelési viszonyok tükröződései, általánosnak mondható a szocialista jogelméletben. A szerző azonban a termelési viszonyok és a jogviszonyok összefüggésére a tartalom—forma viszony alkalmazásával a jogviszonyok számos — eddig is felismert, de keveset meg nem magyarázott — sajátosságát tárja fel. A termelési viszonyok és az ezeknek megfelelő, ezeket tükröző tulajdonjogi viszonyok között időről-időre fellépő feszültség az új tartalom és a régi forma közti összeütközést példázza, a termelési viszonyoknak a történelmi fejlődés bizonyos fokán túl szükségyszerűen jogviszonyok formájában való megjelenése a tartalom és a forma elválaszthatatlanságát igazolja, míg a tartalom — forma kategóriák viszonylagos jellegére, egymásba való átcsapására vonatkozó dialektikus törvényszerűség mutatkozik a valamely gazdasági

⁴ Uo. 70. p.

tartalmat (pl. árucseres viszonyt) kifejező, tehát e vonatkozásban forma-jellegű jogviszonyoknak a legkülönbözőbb jogviszonyfajtákban (adásvételi, szállítási, ajándékozási stb. szerződés) — most már tartalomként — való jelentkezésében.

Ugyancsak a tartalom és forma kategóriáinak alkalmazása teszi lehetővé a szerző számára, hogy a termelési viszonyok jogviszonyokban való tükröződésének egyéb sajátosságait is kiemezhesse. A termelési viszonyok ugyanis nemcsak közvetlenül, hanem közvetett úton, más társadalmi viszonyok közvetítésével is tükröződhetnek a jogviszonyokban (a családjogi viszonyok pl. közvetlenül az emberek családi viszonyainak s csak végső soron az ezeket is meghatározó termelési viszonyoknak a tükröződéséi). Ebben az esetben a termelési viszonyokhoz mint tartalomhoz képest a más társadalmi viszonyok jelentik a formát, míg ugyanezek a társadalmi viszonyok más vonatkozásban, a jogviszonyokhoz képest tartalomként jelentkeznek.

A jogviszonyok és a termelési viszonyok összefüggése mellett a jogviszonyoknak más társadalmi viszonyokkal való kapcsolata is elméleti érdekességű problémákat vet fel. A szerző az erkölcsi és a politikai viszonyok vizsgálata útján arra a következtetésre jut, hogy egyes társadalmi viszonyok mind jogviszonyok, mind egyéb ideológiai társadalmi viszonyok formájában megjelenhetnek, mások viszont csak jogviszonyok formáját ölthetik.⁵ Ez a megkülönböztetés nemcsak elméleti szempontból jelentős, hanem fontos gyakorlati következményei is vannak. A jogviszonyoknak az ideológiai társadalmi viszonyok között elfoglalt sajátos helyét éppen az uralkodó osztály tudatával, illetve akaratával való összefüggésük határozza meg. Logikusan következik ebből, hogy a társadalmi viszonyoknak csak az a része fejezhető ki jogviszonyok formájában, amelyeket az uralkodó osztály — fontosságuk folytán — jogilag szabályoz.

Ez a probléma vezet át a jogviszonyelmélet másik alapvető kérdésének, a jogszabályok és a jogviszonyok összefüggésének tárgyalásához. Már utaltunk arra, hogy a jogviszony mint ideológiai társadalmi viszony legfőbb jellegzetességét a jogszabálynak a jogviszony kialakulásában és fejlődésében játszott szerepe képezi. E szerep közelebbi meghatározása, a jogszabály és a jogviszony sajátos összefüggésének feltárása minden jogviszonyelmélet központi problémája.

A szerző helyes megállapítása szerint a jogszabályok és a jogviszonyok kapcsolatában kétirányú társadalmi mozgás figyelhető meg: a jogszabályoknak a társadalmi viszonyok alapján történő kialakulása, és a jogszabályok hatása a társadalmi viszonyokra a jogviszonyokban történő realizálódás útján.⁶ E kétirányú folyamat teljes feltárása egyúttal a jog társadalmisága kérdésének megoldását is jelenti, ami mindennél jobban igazolja a jogviszonyok problematikájának jelentőségét a jogelmélet egész rendszere számára. A jogviszonyelmélet alapvonalainak tisztázására vállalkozó munka azonban természetesen e folyamatnak csupán a jogszabályok realizálódásában megnyilvánuló oldalával foglalkozhat.

A szerző a jogszabályok társadalmi realitásának és intézmény-jellegének vizsgálata után a jogszabályban foglalt követelménynek a jogviszonyokban való realizálódásával foglalkozik. Megállapítása szerint ez a folyamat három szakaszból áll: a) a társadalom tagjai a jogszabályban meghatározott feltételek mellett jogok és köteleességek alanyaivá válhatnak (jogképesség állapota); b) a társadalmi viszonyok résztvevői a jogszabályban foglalt jogok és kötelezettségek konkrét hordozóivá válnak; c) a jogviszonyok alanyai konkrét magatartással realizálják alanyi jogukat, teljesítik kötelezettségeiket.⁷ Mindez világosan mutatja, hogy a jogszabály és a jogviszony kapcsolatában a jogszabály az elsődleges, a meghatározó. Jogviszonyok — illetve a jogviszonyok tartalmát képező alanyi jogok és kötelezettségek — jogszabály nélkül nem létezhetnek. Ez a megállapítás két vonatkozásban is nagyon jelentős. Egyrészt elméleti szempontból, mert megcáfolja az állítólag örökérvényű, a tételes jog felett álló „természetes” alanyi jogok létezését, másrészt a joggyakorlat s ezen belül különösen a törvényesség követelményét illetően. Ha ugyanis áll az a tétel, hogy csak olyan társadalmi viszonyok tekinthetők jogviszonyoknak, amelyekre vonatkozóan jogszabályok léteznek, vagy másképpen megfogalmazva a tételt: jogviszonyt, illetve alanyi jogokat és kötelezettségeket csak jogszabály hozhat létre, akkor ebből okszerűen következik, hogy az adott társadalmi viszonyok körében az állam csak olyan magatartásokat követelhet meg, amelyeket a jogszabályok már előzőleg meghatároztak. A büntetőjog területén a törvényességnek ez a követelménye két vonatkozásban is jelentkezik: egyrészt csak már előzőleg jogszabályban meghatározott bűncselekmény

⁵ Uo. 92—93. p.

⁶ Uo. 97—98. p.

⁷ Uo. 107—108. p.

elkövetése esetén van helye büntetőjogi felelősségrevonásnak, másrészt a foganatosítandó állami kényszerítő intézkedéseknek is jogszabály rendelkezésén kell alapulniuk.

A jogszabály és a jogviszony összefüggése az absztrakt és a konkrét viszonyát jelenti. A jogszabályok absztraktsága abban áll, hogy megalkotásuknál nem két konkrét személy individuális viszonyából indulnak ki, hanem az azonos fajtájú individuális viszonyok összességéből emelik ki a közös vonásokat. A jogi norma az azonos jellegű társadalmi viszonyok esetleges, lényegtelen, egyedi vonásait kiküszöbölő általános magatartási szabály; az absztrakt jogszabály a jogviszonyokban, a jogviszonyok alanyainak jogosultságaiiban és kötelezettségeiben konkretizálódik.⁸

A jogszabályok és a jogviszonyok összefüggésének elemzése ahhoz a végső következtetéshez vezet, hogy a jogszabályok a jogviszonyokban realizálódnak. Ezt az alapvető jelentőségű tételt a szerző több oldalról is igyekszik igazolni, ezért az eddigi — e bonyolult összefüggést mint társadalmi folyamatot bemutató, illetve a probléma filozófiai oldalát előtérbe állító — fejtegetéseken kívül az egyes jelenségek megfigyelésén alapuló, tehát induktív úton szerzett bizonyítékokat is felhasznál. Az egyes jogszabálycsoportok — így a tiltó jogszabályok (büntetőjogi normák), az abszolút és személyi jogokat megállapító jogszabályok, végül a jogképeség terjedelmét, illetve az állami szervek és a polgárok tevékenységének alapelveit meghatározó jogszabályok — elemző vizsgálata egyaránt a szerző által felállított alaptételek helyességét igazolja. Mindezek alapján a szerző kísérletet tesz a jogviszony általános, minden társadalmi rendszer jogviszonyaira érvényes fogalmának meghatározására, majd röviden utal a jogviszonyok és a jog fogalma közti összefüggésre is.

A jogviszonyelmélet itt vázolt alapvető tételei — mint arra már utaltunk — döntően befolyásolják a részletproblémák megoldását is. A könyv utolsó két fejezetében a szerző két ilyen részletproblémával foglalkozik, amelyek nemcsak a jogviszonyelmélet főtételeihez fűződő igen szoros kapcsolatuk, hanem elméleti és gyakorlati jelentőségük révén is megérdemlik a fokozott figyelmet.

Az egyik ilyen probléma „Az alanyi jogok és a jogi kötelezettségek” c. ötödik fejezetben kerül kifejtésre, ez a kifejtés azonban — tekintettel az alanyi joggal foglalkozó irodalom óriási terjedelmére is — a könyvben természetesen csak vázlatos lehet. A szerző az alanyi jog bonyolult problémájának csupán azokat az oldalait vizsgálja, amelyek a jogviszony kérdéseivel a legszorosabban összefüggnek, így megoldásuk logikai szükség-szerűséggel következnek a jogviszonyelmélet — előbbieik során vázolt — főkérdéseinek mikénti megválaszolásából. Így a tárgyi jog és az alanyi jog viszonyának feltárásánál a szerző — a kérdés burzsoá, majd szocialista megoldásainak rövid áttekintése után — a jogszabályok és a jogviszonyok összefüggésének, a jogszabályok realizálódási folyamatának vizsgálata útján nyert eredményeket használja. Megállapítja, hogy e realizálódási folyamatban az absztrakt jogszabály a jogviszony alanyainak szubjektív jogaiban és kötelezettségeiben konkretizálódik, továbbá azt, hogy ezek a jogok és kötelezettségek a jogi tények hatására jönnek létre. Az alanyi jog lényegét a szerző a jogosult személy lehetséges magatartásának konkrét fajtájában és terjedelmében látja, míg a jogi kötelezettség lényegét — ennek megfelelően — a kötelezett személy kellő magatartásának meghatározott fajtájában és terjedelmében jelöli meg.⁹

A könyvnek „A jogviszonyfajták” c. utolsó fejezete a jogviszonyelmélet alaptételeivel ugyancsak szorosan összefüggő, azokhoz szervesen illeszkedő, de ugyanakkor az egész problematika határterületeihez tartozó, a tételes jogtudományokhoz leginkább kapcsolódó kérdéssel foglalkozik. Minthogy a jogviszonyok osztályozása átvezet a jogágak elhatárolásának, a jogrendszer tagozódásának kérdéséhez, nem igen szorul bizonyításra, hogy e kérdéscsoport teljes feltárása csak a jogtudományi ágazatok közös munkájával valósítható meg. A jogelméletnek — mint a szerző helyesen állapítja meg — csak az lehet a feladata, „hogy kimunkálja, melyek azok a fő szempontok és ismérvek, amelyeknek alapján a jogviszonyok fő fajtái megállapíthatók és megkülönböztethetők egymástól, valamint e szempontok és vonások alapján megállapítsa a fontosabb alapvető jogviszonyfajtákat és azok lényeges, jellemző sajátosságait”.¹⁰ Az osztályozás fő ismérveit a szerző — ismét a harmadik és negyedik fejezetben kifejtett alaptételekből kiindulva — a társadalmi viszonyok mint a jogviszonyok tartalmának eltérő voltában, illetve a szóban forgó társadalmi viszonyokat szabályozó jogi normák különböző jelle-

⁸ Uo. 113.—114. p.

⁹ Uo. 168., ill. 172. p.

¹⁰ Uo. 177. p.

gében találja meg. Ez az osztályozás csupán a büntető jogviszonyok vonatkozásában okoz nehézséget: e jogviszonyok ugyanis a legkülönbözőbb társadalmi viszonyok jogi formájaként, másodlagos jelleggel jelentkeznek valamely korábban létező jogviszony és a büntető jogszabály megsértésének eredményeként. Külön helyet foglalnak el a jogviszonyok sorában az eljárási jogviszonyok is, amelyek a többi társadalmi viszonyokkal csak közvetett módon, az anyagi jogviszonyokon keresztül vannak kapcsolatban, így az anyagi jogviszonyokhoz mint tartalomhoz képest formaként jelentkeznek. A jogviszonyok jelentős része — elsősorban a büntető jogviszonyok — az eljárási jogviszonyokon keresztül realizálódik, az eljárási jogviszonyok tehát az anyagi jogviszonyok realizálódási folyamatában jelentenek külön szakaszt.¹¹

A könyv tartalmának rövid összefoglalása után a recenzió írójára az értékelés feladata vár. E feladatot jelentősen megkönnyíti az a körülmény, hogy az értékelést más, arra hivatottabb fórum már elvégezte, amikor a munka szerzőjének — éppen annak alapján — a jogi tudományok kandidátusa címet adományozta. Aligha tévedünk tehát, ha feladatunkat nem a könyv érdemeinek és hiányosságainak minuciózus pontosságú mérlegelésében látjuk, hanem arra törekszünk, hogy a könyvben kifejtésre kerülő gondolatok továbbfejlesztése, a szocialista jogviszonyelmélet teljes kiépítése irányában haladva próbáljunk a szerzőnek néhány szempont felvetésével segítséget nyújtani. Ez — ha helyesen értelmezzük a könyv előszavában foglaltakat — a szerző távolabbi célkitűzéseivel is összhangban lesz.¹²

A könyv tartalmának áttekintéséből is kitűnik, hogy a szerző nem a szocialista jogviszonyelmélet teljes feldolgozására törekedett, hanem néhány legfontosabb kérdés megválaszolásával olyan szilárd elméleti alapot kívánt adni, amelyre — a további vizsgálódások eredményeképpen — felépülhet a jogviszonyelmélet egész hatalmas rendszere. Ez egyúttal azt a körülményt is megmagyarázza, hogy a szerző viszonylag keveset foglalkozik a jogviszonyok fő kérdéseivel kapcsolatban kialakult különböző felfogások részletes ismertetésével, és inkább saját álláspontjának rendszeres kifejtésére, az elméleti alapvetés logikus, összefüggő egészként való előadására törekszik. E szempont következetes érvényesítése azonban — ha a gondolatmenet logikus felépítését, a könyv rendszerének zárttságát kedvezően befolyásolja is — némely vonatkozásban elkerülhetetlenül bizonyos hiányérzetet okoz az olvasóban. E hiányérzet elsősorban a könyvben foglalt történeti fejtegetések vonatkozásában kerül előtérbe. Egyetértünk a szerzővel abban, hogy a jogviszonyelmélet alapvető kérdéseit a szocialista jogtudomány oldaláról megközelítő munka több okból nem tekintheti feladatának a történeti vonatkozások teljes feltárását. (Az egyik ilyen ok a jogviszony kérdéseinek a jogelmélet más fontos kérdéseivel — jogfogalom, jogrendszer stb. — való szoros összefüggése, ami azt a veszélyt rejti magában, hogy a jogviszonyelmélet történeti fejlődését bemutató mű bizonyos fokig az egész jogelmélet történetének bemutatására vállalkoznék. A másik ok az állam és a jog kérdéseinek a mindenkori uralkodó osztály érdekeivel való szoros összefüggése, ami legalábbis kérdésessé teszi a szocialista jogtudomány számára is felhasználható gondolatok kutatására irányuló törekvés sikerét.)¹³ Igazat kell tehát adnunk a szerzőnek, ha a múlt kulturális hagyatékának feldolgozásánál kritikai szempontokat érvényesít, vagyis a burzsoá jogviszonyelmélet fejlődését kritikai-történeti módon vizsgálja. Ez a saját maga által felállított követelmény azonban a szerzőt néhol túlzásokba sodorta. Ez több vonatkozásban is megnyilvánul. Az a kritika például, amellyel a burzsoá jogviszonyelmélet egészét és annak egyes képviselőit — lényegében indokoltan — illeti, helyenként kissé egysíkúnak tűnik. A szerző néhol túlságosan leegyszerűsítve, az adott történelmi korszaknak csupán fő ideológiai irányvonalával egybevetve ábrázolja az egyes elméleteket, s azok társadalmi szerepét.¹⁴ A valóságban a burzsoá jogviszonyelméletnek a szerző által többnyire helyesen felismert fő sajátosságai csupán általános iránymutatást jelenthetnek, mert valamely elmélet társadalmi szerepe sokkal bonyolultabb annál, hogysém néhány sorban megnyugtató módon tisztázni lehetne.

Az az alapján véve helyes törekvése, hogy a szocialista jogviszonyelmélet fő vonásait és alaptételeit minél logikusabb felépítésben, minél töretlenebb gondolatmenet

¹¹ Uo. 190—194. p.

¹² Uo. 4. p.

¹³ Uo. 7—9. p.

¹⁴ Különösen megmutatkozik ez az alanyi jog problematikájával foglalkozó ötödik fejezetben, amelynek keretében mind az alanyi és a tárgyi jog viszonyára vonatkozó elméletek, mind az alanyi jog lényegét kutató, mind pedig az alanyi jog és kötelezettség viszonyára vonatkozó felfogások tárgyalása nagyon leegyszerűsített formában történik

keretében fejtse ki, a szerzőt az ellentétes nézetek bírálata során helyenként némileg elnagyoltnak tűnő értékelések levonására készítette. Némi hiányérzetet kelt például, hogy a szerző a „szegényes, színtelen, keveset mondó” burzsoá jogviszonyelméletek bemutatása során helyenként mellőzte az adott elméletet indokoló érvelés ismertetését, s a bírálatot nem két oldalról, tehát egyrészt az elmélet önellentmondásainak, másrészt szerkezeti hiányosságainak feltárásával, másrészt a marxista jogtudomány álláspontjáról kiindulva, a szocialista jogviszonyelmélettel való egybevetés útján végezte, hanem megelégedett néhány túlzottan általánosnak tűnő bíráló megjegyzéssel.¹⁵ Ez néhol azt eredményezi, hogy az olvasó hajlamossá válik túlzottan alábecsülni a burzsoá jogviszonyelmélet eredményeit, s — legalábbis ebben a vonatkozásban — nem látja indokoltnak azokat a nagy erőfeszítéseket, amelyek a szocialista jogtudománynak az ellentétes nézetekkel vívott harcát jellemzik. A szerző néhol túlságosan könnyedén megfogalmazott bírálatát azt a téves hiedelmet kelti, hogy a burzsoá jogviszonyelméletek megcáfolása semmiféle komolyabb erőfeszítést nem igényel.

A szerzőnek a szocialista jogviszonyelmélet folyamatos kifejtésére irányuló következetes törekvése jut kifejezésre a jogviszonyelmélet történetének bizonyos fokú leszűkítésében is. Ha egyet is értenénk a szerzővel abban, hogy a jogviszonyelmélettel a burzsoá jogtudomány művelői foglalkoztak a legtöbbet, ezért a jogviszonyelmélet történetének bemutatását elegendő a burzsoá felfogások ismertetésével kezdeni,¹⁶ akkor is hiányérzetet kelt, hogy a könyv nem tárja fel a jogviszonyelmélet kialakulásának okait, a jogviszony mint tudományos probléma első jelentkezésének körülményeit. Nem mutatja be a szerző a probléma mai állását sem a burzsoá jogtudományban, így indokoltnak tűnik az a következtetés, hogy a könyv — címétől némileg eltérő módon — csupán a szocialista jogviszonyelmélet alapvető kérdéseivel foglalkozik, s a korábbi nézetek vázlatos ismertetése csupán illusztratív célokot szolgál. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy ezt nem tekintjük a könyv hiányosságának — hiszen a szerző legsajátabb jogai közé tartozik témájának körülhatárolása —, a további kutatásoknál, a jogviszonyelmélet teljes problematikájának kidolgozásánál azonban szükségesnek látszik a történeti vonatkozások fokozottabb érvényesítése.

A másik kérdésosoport, amelynek további részletes kidolgozásánál hálás és szép feladat vár a kutatóra, az alanyi jogok problematikája. A szocialista jogviszonyelmélet teljes kiépítése során különösen e téren merül fel számos olyan elméleti érdekes-űgű kérdés, amelyeket a szerző az adott keretek között vagy egyáltalán nem vagy alig érintetett. Állásfoglalása az alanyi jog fogalma körül — kissé skolasztikus jelleggel — folyó szovjetunióbeli vitában csupán a problémának egyes, a jogviszonyelmülethez legszorosabban kapcsolódó oldalait van hivatva tisztázni, így az alanyi jogok szocialista értelmezésének más részletekét a további kutatómunkának kell feltárnia. Nem igen kell bizonyítani, hogy e gazdag témakörben, amelyhez nem véletlenül kapcsolódik oly hatalmas irodalom, korántsem az a kérdés érdemi meg a legnagyobb figyelmet, hogy az alanyi jog a személy lehetséges magatartásának mértékét avagy fajtáját és terjedelmét jelenti.¹⁷ Az alanyi jog mibenlétének tisztázása során olyan, jogelméleti szempontból rendkívül érdekes és szerteágazó kérdések várnak megválaszolásra, mint az alanyi jog és a tárgyi jog viszonya, az alanyi jogok és az állampolgári (emberi) jogok összefüggése, az alanyi jogok jogi természete stb.¹⁸ E kérdések megoldásának — elméleti érdekességükön túl — nagy eszmei-politikai jelentősége is van. Ismeretes ugyanis, hogy a szocialista állam- és jogfelfogás ellen egyik leggyakrabban hangoztatott vád éppen az állampolgárok alanyi jogainak állítólagos el nem ismerése, amely vád végső soron a szocialista jog jogiságának tagadását rejti magában. Azok az eredetileg természetjogi jellegű érvelések, amelyek az alanyi jognak a tárgyi jogtól való függetlenségét próbálták igazolni, éppen a jogi pozitívizmus uralmának a fasizmus tapasztalatai alapján történő megrendülése következtében most újra feléledtek, s ha nyíltan természetjogi köntösben nem is számíthatnak szélesebb körben való elismertetésre, kerülő utakon egyre inkább benyomulnak a burzsoá jogtudományba. A végeredmény szempontjából közömbös, hogy ez a benyomulás a tételes jogban állítólag bennerejlő igazságosság-követelményekre való hivatko-

¹⁵ Ez különösen az első fejezet anyagában jelentkezik, ahol a burzsoá elméletek áttekintése kissé vázlatosnak tűnik.

¹⁶ ПЕШКА i. m. 8. p.

¹⁷ Uo. 162—166. p.

¹⁸ Ezen belül külön figyelmet érdemel az abszolút és relatív alanyi jogok és kötelezettségek problémája, amelynek főleg a polgári jog területén van nagy jelentősége.

zással történik, vagy az egyes alkotmányokban lefektetett ún. emberi jogokra, esetleg az ENSZ által 1948-ban elfogadott „Emberi Jogok Általános Deklarációjá”-ra, vagy az Európa-Tanács 1950-ben tartott római ülésén elfogadott „Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Védelméről szóló Európai Egyezmény”-re való hivatkozás formájában tételes jogi megalapozásra törekszik. A burzsoá jogtudományok ezek a mesterkedései annál veszedelmesebbek, mert az állampolgár alanyi jogainak védelme úgyszólván az egész világon hangoztatott jelszó (más kérdés természetesen a jelszó gyakorlatban való érvényesülése), így az alanyi jogok megsértésének vádja nagyon alkalmas eszköz az érzelmeknek világméretű felkorbácsolására. Nem egy — burzsoá befolyás alatt álló — politikai és társadalmi szervezet tevékenysége mindennél ékesszólóbban bizonyítja e veszély tényleges fennállását,¹⁹ az alanyi jogok mibenlétének, a szocialista jogrendszerben elfoglalt helyének és jelentőségének részletes kidolgozása tehát a szocialista jogelmélet soronlevő feladatai közé tartozik.

Még egy kérdést kívánunk röviden érinteni, s ez a műben foglalt elméleti tételek felhasználhatóságával függ össze, mégpedig egyrészt a tételes jogtudományok, másrészt a gyakorlat részéről. A szerző láthatólag törekedett e célkitűzés megvalósítására; úgyszólván minden probléma tárgyalásánál utal annak egyes gyakorlati vonatkozásaira, s igyekszik az elméleti fejtegetései során nyert végkövetkeztetéseket további, főleg a tételes jogtudományokkal összefüggő részletkérdések megoldásánál hasznosítani. Erre egyébként a könyv tartalmának áttekintése során már utaltunk. Indokoltnak látszik tehát az a megállapítás — s ez a könyv végső, alapvetően pozitív értékelésével is összefügg —, hogy a szerző által logikus gondolatmenetben kifejtett elméleti tételek a jogviszonyelmélet számos, eddig kevésbé megvilágított problémájára adnak választ, s konkrét segítséget nyújtanak az ágazati jogtudományok számára is. Illeha volna azonban mindebből arra következtetni, hogy a műben kifejtésre kerülő elmélet egyszerű alkalmazása a tételes jogtudományok valamennyi, ezzel kapcsolatos problémáját megoldja. Jól mutatkozik ez a mű utolsó, hatodik fejezetében, a jogviszonyok fajainak elemzésénél. A szerző által választott megoldás, amely — mint arra az előbbiekben rámutattunk — logikusan következik elmélete alaptételeiből, igen tetszetősnek tűnik ugyan, de aligha jelentheti a kérdés végleges tisztázását. A büntető jogviszonyokra vonatkozólag maga a szerző ismeri el, hogy azok „sajátos helyet foglalnak el a jogviszonyfajták körében”,²⁰ a szerző jogviszonyelméletének magját alkotó tételek tehát csak bizonyos fenntartásokkal alkalmazhatók a büntetőjog területén. Ez korántsem véletlen, hanem szorosan összefügg azzal a körülménnyel, hogy a jogviszonyok problematikája polgári jogi, pontosabban: magánjogi eredetű, a jogviszonyelmélet kérdéseinek első felvetése és megválaszolása magánjogászok nevéhez fűződik. Logikusan következik ebből, hogy e problematika kiterjesztése más jogágazatok területére nem megy — és soha nem is ment — minden zökkenő nélkül. Az egyes jogágazatok eltérő jellege — mint arra a szerző is helyesen utal — különösen a büntető és az eljárási jogviszonyok tekintetében gördit nagy akadályokat az egységes jogviszonyelmélet felépítése útjába, s aligha tévedünk annak leszögezésével, hogy a szocialista jogtudomány még ma is birkózik e feladat megoldásával.²¹ Nem szabadulnánk a nehézségektől akkor sem, ha a büntető és eljárási jogviszonyokat mint „sajátos” jogviszonyfajtákat nem is vennénk figyelembe az egész jogrendszerre kiterjedő érvényű jogviszonyelmélet kidolgozásánál, hiszen azt sem lehetne nyugodt lelkiismerettel állítani, hogy a szerző elmélete a jogviszony-problematika legsajátabb területén, a polgári jogban az utolsó szót jelenti. Azok az elmélyült vizsgálatok, amelyeket a szocialista polgári jog tudománya a polgári jogviszonyok sajátosságainak feltárása érdekében folytatott,²² arról tanúskodnak, hogy a jogviszonyok még ezen a viszonylag szűk területen — tehát egyetlen jogágazat területén is — olyan további differenciálást igényelnek, amely mind a jogviszony általános fogalmára, mind annak egyes tartalmi

¹⁹ Jó példa erre a Nemzetközi Jogász Szövetség (International Commission of Jurists) tevékenysége, amelynek középpontjában a szocialista országok ellen az emberi jogok állítólagos megsértése miatt folytatott vádaskodások állnak.

²⁰ PESCHKA i. m. 186. p.

²¹ A jogviszonyelmélet megoldatlanságával függnek össze a szocialista jogrendszer tagozódásával kapcsolatos viták is.

²² A szerző által is idézett szovjet polgári jogászokon kívül különös figyelmet érdemelnek Knapp fejtegetései a jogviszonyokkal kapcsolatban. Ld. KNAPP, Viktor: Předmět a system československého socialistického práva občanského. Praha, 1959. A könyvet Pap Tibor ismerteti az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítőjének III. kötet 4. számában.

elemekre (pl. az alanyi jogok és kötelezettségek korrelatív voltára) vonatkozólag teljesen új álláspont kialakításával járhat együtt. Mindezek alapján talán nem lesz túlzás, ha megállapítjuk, hogy legalábbis kétségek merülhetnek fel az egységes, minden jogágazat területén alkalmazható jogviszonyelmélet kidolgozásának sikere iránt.

A jogviszonyelmélet rendkívüli probléma-gazdagsága, amelyre egy rövid ismeretetés keretében inkább csak utalhattunk, nehéz, de hálás feladattá teszi e probléma teljes feltárását. Peschka Vilmos könyvének nagy érdeme, hogy a magyar jogtudomány történetében elsőnek, úttörő módon vállalkozott a szocialista jogviszonyelmélet alapjainak lefektetésére. Feladatát logikus okfejtéssel, világosan áttekinthető rendszerben igyekezett megoldani, műve ezért minden bizonnyal értékes hozzájárulást jelent a szocialista jogtudományban e kérdések körül folyó vita anyagához. A jogviszonyok problematikája természetesen sokkal bonyolultabb annál, hogysem egyetlen — viszonylag kis terjedelmű — munka valamennyi kérdés megoldásának igényével léphetne fel, Peschka Vilmos könyve azonban hasznos segítséget és jó kiindulást jelent a szocialista jogviszonyelmélet kérdéseinek — a szerző által későbbre ígért — teljes feltárásához.

Beér—Kovács—Szamel: Magyar államjog.*

HALÁSZ JÓZSEF — SCHIMDT PÉTER

Az elmúlt évben az államjogi egyetemi oktatás, de a magyar marxista—leninista államjogtudomány szempontjából is jelentős munka jelent meg a „Magyar államjog” c. egyetemi tankönyv kiadásával. A tankönyvek átfogó mondanivalójukkal is szükség-szerűen tükrözik a vonatkozó tudományág helyzetét, művelésének színvonalát, fejlődésének irányait stb. A „Magyar államjog” c. egyetemi tankönyv (melyet dr. Beér János, dr. Kovács István és dr. Szamel Lajos egyetemi tanárok írtak) szintén hű tükröképe államjogtudományunk színvonalának.

Bár a szerzők munkájukat az egyetemek joghallgatói részére, mint tankönyvet indították útnak, azzal az elsődleges feladattal, hogy elvileg megalapozottan, történelmi szemlélettel, és a fejlődésre is figyelmet fordítva ismertesse a Magyar Népköztársaság államszervezetét, feltárja állami intézményeinek alapjait, működési formáit, fejlődésének irányát; az ismertett munkát ezt a célkitűzést nemcsak teljesíti, hanem ezen túlmenően is elmélyült, sokoldalú államjogi tudomány ismereteket tartalmaz. Ezt már csak azért is érdemes hangsúlyoznunk, mivel a tankönyv szerzői előtt a könyv megírásakor nemcsak az oktatás követelményei lebegtek, hanem ezen túlmenően a magyar államjog kézikönyvszerű feldolgozását is igyekeztek az érdeklődő közönség kezébe adni. Nem egyszerűen a hatályos joganyagot ismertető munka, hanem egészében is, egyes fejezeteiben is olyan tudományos igényű feldolgozás, amely amellet, hogy lehetővé teszi a tárgyalt anyag alapos, sokoldalú elsajátítását, azoknak az igényét is kielégíti, akik fokozottabb érdeklődéssel kívánnak foglalkozni a szocialista államjogtudomány problémáival, alaposabban meg akarják ismerni népi államunk felépítésének és tevékenységének fontosabb kérdéseit.

Jól hasznosítja a munka a korszerű szocialista jogtudomány eredményeit, az egyes intézmények elemzésének keretében sokoldalúan feltárja a szocialista állami intézmények általános és sajátos vonásait, az első szocialista állam: a Szovjetunió államépítési tapasztalatainak történelmi jelentőségét, s a baráti népi demokratikus országok államszervezete fejlődésének lényegesebb vonatkozásait. Ugyanakkor megalapozott bírálatát adják a szerzők a burzsoá állami intézményeknek, a felszabadulás előtti magyar állami intézmények burzsoá osztálylényegének. Külön érdeme a munkának, hogy az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság állami szervei, mint az új típusú szocialista államszervezet építésével kapcsolatos első hazai tapasztalatok, az egyes intézmények feldolgozásába szervesen beépülnek.

Erős oldala a munkának, hogy megtartva a helyes arányokat és kielégítve az államjogi intézmények bemutatásának sajátos követelményeit, az egyes intézményeket a társadalmi és gazdasági viszonyokkal összefüggésben vetíti az olvasó elé.

Felvethető, hogy a tankönyv miért foglalkozik ilyen részletességgel és viszonylag nagy terjedelemben a tárgyalt anyaggal, miért nem csak az alkotmány hatályos intézményeit tárgyalja? Véleményünk szerint helyes és szükséges is volt a szocialista fejlődés általános és sajátos vonásait, az államjogi intézmények hazai fejlődését összefoglalóan

* Egyetemi tankönyv. Bp. Tankönyvkiadó, 1960. 556 p.